

Слободан
Јовановић
поводом
150
година
од рођења

Слободан Јовановић- поводом 150 година од рођења

Слободан
Јовановић

поводом
150
година
од рођења

Српска академија наука и уметности

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

S C I E N T I F I C M E E T I N G S

Book CLXXXVIII

P R E S I D E N C Y

Book 13

SLOBODAN JOVANOVIĆ

ON THE OCCASION OF THE 150th ANNIVERSARY OF HIS BIRTH

Scientific conference held at the Serbian Academy of Sciences and Arts
on November 7–8, 2019

BELGRADE 2020

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига CLXXXVIII

ПРЕДСЕДНИШТВО

Књига 13

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ

ПОВОДОМ СТО ПЕДЕСЕТ ГОДИНА ОД РОЂЕЊА

Научни скуп одржан у Српској академији наука и уметности
7. и 8. новембра 2019. године

БЕОГРАД 2020

Редакциони одбор
академик Косџа Чавошки, уредник
академик Љубодраџ Димић
џроф. др Раџко Марковић
џроф. др Рагмила Васић
џроф. др Мирјана Сџефановски
џроф. др Мило Ломџар
др Борис Милосављевић, секретџар
Драџица Пуљаревић

Главни уредник

академик Марко Анђелковић

Уредници

академик Косџа Чавошки
академик Александар Косџић

Издавач

Српска академија наука и уметности
Београд, Кнеза Михаила 35

Технички уредник

Никола Сџевановић

Лектор

Тања Рончевић

Коректор

Раџка Павловић

Дизајн корица

Драјана Лацмановић-Лекић

Штампа

Службени гласник, Београд

ISBN 978-86-7025-869-3

Тираж 400 примерака

© Српска академија наука и уметности, 2020.

САДРЖАЈ

Коста Чавошки, Александар Костић, <i>О овој књизи</i>	9
Владимир С. Костић, <i>Поздравна реч</i>	11
Коста Чавошки, <i>Уводна реч</i>	13
Радмила Васић, <i>Један поглед на концепцију државе у радовима Слободана Јовановића</i>	15
Radmila Vasić, <i>One View of the Concept of State in the Works of Slobodan Jovanović</i>	33
Танасије Маринковић, <i>Страни ушлицаји на теорију државе Слободана Јовановића</i>	35
Tanasije Marinković, <i>Slobodan Jovanović's Theory of State in Context</i>	52
Владан Петров, <i>„Парламентарно право“ Слободана Јовановића</i>	55
Vladan Petrov, <i>Slobodan Jovanović's „Parliamentary Law“</i>	65
Дарко Симовић, <i>Актуелности мисли Слободана Јовановића о структури парламента – некад и сад</i>	67
Darko Simović, <i>The Relevancy of the Viewpoints of Slobodan Jovanović on the Structure of Parliament – Then and Now</i>	82
Сања Ђурђић, <i>Концепција поделе власти у делу Слободана Јовановића</i>	83
Sanja Đurđić, <i>The Separation of Powers Concept in the Works of Slobodan Jovanović</i>	100
Коста Чавошки, <i>Слободан Јовановић о личностима револуционара</i>	103
Kosta Čavoški, <i>Slobodan Jovanović on Revolutionary Characters</i>	113
Зоран Чворовић, <i>Феномен правне свесности у радовима Слободана Јовановића и Ивана Иљина</i>	115
Zoran Čvorović, <i>The Phenomenon of Legal Awareness in the Works Slobodan Jovanović and Ivan Ilyin</i>	141

Слободан П. Орловић, <i>Садашњосћ Србије по мерилима сувереносћии</i> <i>Слободана Јовановића</i>	143
Slobodan P. Orlović, <i>Contemporaneity of Serbia by Criteria of the Sovereignty</i> <i>of Slobodan Jovanović</i>	159
Борис Милосављевић, <i>Филозофске теме у делу Слободана Јовановића</i>	161
Boris Milosavljević, <i>Philosophical Issues in Slobodan Jovanović's Work</i>	178
Љубодраг Димић, <i>Слободан Јовановић и Српски културни клуб (1937–1941)</i>	181
Ljubodrag Dimić, <i>Slobodan Jovanović and the Serbian Cultural Club (1937–1941)</i>	204
Мира Радојевић, <i>Дојринос Слободана Јовановића проучавању</i> <i>националне историје XIX и прве половине XX века</i>	205
Mira Radojević, <i>Slobodan Jovanović's contribution to the study of Serbian history</i> <i>of the 19th and the first half of the 20th century</i>	220
Александар Животић, <i>Слободан Јовановић и улога војног фактора</i> <i>у политичком животу Србије и југословенске краљевине (1903–1945)</i>	221
Aleksandar Životić, <i>Slobodan Jovanovic and the Role of the Military Factor</i> <i>in the Political Life of Serbia and the Yugoslav Kingdom (1903–1941)</i>	234
Мирјана Стефановски, <i>Слободан Јовановић о дводомном сисџему</i> <i>у Уставној реформи из 1901. године</i>	235
Mirjana Stefanovski, <i>Slobodan Jovanović on Bicameral System</i> <i>in Constitutional Reform of 1901</i>	253
Марко Павловић, <i>Слободан Јовановић и народни посланици</i>	255
Marko Pavlović, <i>Slobodan Jovanović and Members of Parliament</i>	277
Небојша Ранђеловић, <i>Слободан Јовановић vs. Лазар Марковић</i> <i>– јравна природа настанка једне краљевине</i>	279
Nebojša Ranđelović, <i>Slobodan Jovanović vs Lazar Marković</i> <i>– the Legal Nature of the Formation of a Kingdom</i>	288
Јовица Тркуља, <i>Слободан Јовановић као сарадник листа „Порука“</i>	289
Jovica Trkulja, <i>Slobodan Jovanović as a contributor to the journal Poruka</i>	316
Јован Попов, <i>Слободан Јовановић о светској књижевности</i>	319
Jovan Popov, <i>Slobodan Jovanović sur la littérature mondiale</i>	330

Снежана Д. Самарџија, <i>Слободан Јовановић о историји и традицији у српској књижевности</i>	333
Snežana D. Samardžija, <i>Slobodan Jovanović on History and Tradition in Serbian literature</i>	349
Горан М. Максимовић, <i>Слободан Јовановић као књижевни критичар</i>	351
Goran M. Maksimović, <i>Slobodan Jovanović as a Literary Critician</i>	373
Зорица Несторовић, <i>Када је разлика знак аутентичности: Слободан Јовановић о Лази Костићу</i>	375
Zorica Nestorović, <i>When the Difference is the Sign of Authenticity: Slobodan Jovanović on Laza Kostić</i>	390
Бојан Јовић, <i>(Ре)конструкција једног читалачког укуса: поетика књижевности Слободана Јовановића</i>	391
Bojan Jović, <i>(Re)construction of a reader's taste. Literary poetics of Slobodan Jovanović</i>	407

О ОВОЈ КЊИЗИ

Објављени реферати изложени су на научном скупу одржаном у Српској академији наука и уметности 7. и 8. новембра 2019. године. Посвећени су Слободану Јовановићу, једном од најугледнијих научника и професора Универзитета у Београду, председнику Српске краљевске академије, ректору Универзитета у Београду, декану Правног факултета, уреднику Српског књижевног гласника, председнику и потпредседнику Министарског савета Краљевине Југославије, оснивачу и председнику Српског културног клуба. На политичком суђењу одржаном јула 1946. године у Београду Слободан Јовановић је осуђен у одсуству на двадесет година робије с принудним радом и конфискацију целокупне имовине. Умро је у Лондону 1958. године. У поратном периоду системски је „брисан из памћења“. Требало га је заборавити, онемогућити објављивање књига, искључити га из образовног система, цитирати без навођења извора. Зато рецепција његовог дела захтева посебну пажњу и нужно се одвија у више етапа. Почетком деведесетих година поново су у Београду објављена његова сабрана дела. У Српској академији наука и уметности 1997. године је одржан научни скуп посвећен Слободану Јовановићу. Рехабилитован је 2007. године. Због свог дела и методе којом је писао радове Слободан Јовановић је постао камен међаш за друштвене и историјске науке. Поново је закупио пажњу наше научне и културне јавности, не остављајући равнодушним следбенике и критичаре. Од прошлог научног скупа одржаног у Српској академији наука и уметности прошло је више од двадесет година. Научни скуп, организован поводом 150 година од рођења Слободана Јовановића, пружио је прилику да се са временске дистанце, из новог угла, сагледа Јовановићев обимни научни опус, као и политички и друштвени рад. У саопштењима је тумачен Јовановићев допринос теорији државе, уставном праву, социологији, историографији и књижевности. Закључено је да је неопходно објављивање новог критичког издања целокупних дела Слободана Јовановића.

Уредници

ПОЗДРАВНА РЕЧ

Данас, када покрећемо обележавање године посвећене Слободану Јовановићу, нисмо дужни да било шта објашњавамо, али нема разлога да понешто и не појаснимо. Наиме, пре неколико година, Српска академија наука и уметности одлучила је да сваку текућу годину посвети неком од својих значајних чланова, најчешће, али не и нужно везујући такве одлуке за пригодне годишњице и јубилеје, а без икакве намере или примисли да у редоследу таквих обележавања прави и вредносне хијерархије. И тако, после Јована Цвијића, Стојана Новаковића и Михаила Петровића, 2019. годину посвећујемо Слободану Јовановићу. Он је био члан Српске краљевске академије од 1905. године, а њен председник од 1928. до 1931. године. Професор Сима Ђирковић наводи да му се у свесци Годишњака САНУ која покрива ратне године, а која је објављена 1946. године име наводи на првом месту као најстаријем члану Академије друштвених наука. Међутим, од тада па до своје смрти 1958. године његово име се не налази ни у једном прегледу састава Академије. Тек у 77. књизи Годишњака која се бави радом САНУ у 1970. години, а штампа се 1972, уврштен је међу преминуле и надаље третиран као и сви други почивши чланови.

Искуство указује да се највеће битке бију у превојима топографских мапа, а након сукоба магле политике по правилу сакривају личности, поступке и догађаје неопходне за разумевање смисла, окружења и контекста времена. *Damnatio memoriae* није наш изум, мада је и ова средина умела да тај поступак обилато користи.

У првом поглављу Књиге смеха и заборав, Милан Кундера описује догађај из фебруара 1948. године, када се Готвалд, вођа чешких комуниста, са балкона прашког барокног дворца обраћа стотинама хиљада грађана. Ужасно је хладно, пада снег и Клементис који стоји иза њега, скида своју шубару и ставља је брижно гологлавом и старијем Готвалду на главу. Четири године касније Клементис, означен као „буржујски националиста“ и учесник у троцкистичко-титоистичко-ционистичкој завери, бива оптужен за издају и, заједно са Сланским, обешен. Пропагандно одељење има сада пуне руке посла да га избрише из историје и свих фотографија, укључујући и ону зимску са Готвалдом, који на ретушираној слици коначно стоји сам. Али, греша и пропагандно одељење и на слици о којој говоримо, на глави Готвалда заборавља да избрише Клементисову шубару. Госпође и господо, на крају крајева, увек нешто остане!

Године 1946. Слободан Јовановић је у одсуству осуђен на 20 година робије, губитак политичких и грађанских права, конфискацију имовине и губитак држављанства. До своје смрти

1958. године неће се вратити у Београд. И да га нису неке институције и појединци отимали од заборавља, крзнена капа која би трајно остала на хипотетичким сликама времена у којима је био активни учесник, упркос покушајима да се са њих Слободан Јовановић избрише или маргинализује, његова су дела, полихисторско умеће једног правника, историчара, књижевника и критичара, да се у коштац ухвати за упечатљиво разноврсним темама, а да истовремено јавно делује и као професор и декан Правног факултета, ректор Универзитета у Београду, председник Српске краљевске академије, нестраначки потпредседник Министарског савета Краљевине Југославије од 27. марта 1941. године, а потом председник и потпредседник Министарског савета Краљевине Југославије у избеглиштву. Понављам, увек нешто остане! Он је за собом оставио 20 томова рукописа, о којима ће један други члан Академије, Јован Скерлић, рећи да их је написао највећи стилиста свог времена – да набројимо само неке: Друга влада Милоша и Михаила, Уставно право Краљевине СХС, Влада Милана Обреновића, О суверености, Основи правне теорије о држави, Српско-бугарски рат, Енглески парламентаризам, Светозар Марковић, Макијавели, Политичке и правне расправе, Уставно право Краљевине Србије, Уставобранитељи, итд. Данас и у активностима које ће следити, Српска академија наука и уметности не улази у политичке несугласице, осуде или рехабилитације једног времена и појединаца у њему (то свако од нас, ако има потребу, може сам да уради; коначно, 2007. године Слободан Јовановић је постхумно рехабилитован одлуком Окружног суда у Београду, а пресуда којом је осуђен на робију и губитак части проглашена ништавном). Академија ће покушати да, уз претходне напоре других у том смислу, помогне у растеривању политичких магли са почетка овог обраћања и укаже на, по много чему, неупоредив опус Слободана Јовановића. Покушаћемо да одамо признање делу нашег почившег председника, ослобађајући му у овој кући место које му припада. Јер, Слободан Јовановић се ипак, истина посмртно, вратио кући!

Уз ограничења сопственог образовања, моје лично искуство са списима Слободана Јовановића заснива се на књизи Вођи француске револуције, пре више од 50 година, и, са неопростивим закашњењем, на Једном прилогу за проучавање српског националног карактера, у коме сам, иако скептичан према колективним проценама менталитета и карактера, остао збуњен оштрином запажања. Иако стилем покушава да истраје на утиску мирноће, имао сам осећај да га је та вивисекција (тешко налазим бољи израз) болела – и то, болела много! И колико је био у праву Јован Стерија Поповић у стиховима: „Ко преза роду истину рећи, худ је да народ учи“. Коначно, иако неко може рећи да се ради о општем месту, имам потребу да укажем на његово веровање да ће наша будућност највећим делом зависити „од степена наше културе“.

У том смислу, молим вас да и моје речи схватите као ефемерну епизоду једног јубилеја, а да почетак прославе године посвећене Слободану Јовановићу стварно започнемо читањем његових књига и списа, дужни да се замислимо и када нам се описи нас самих не свиђају.

Владимир С. Костић

УВОДНА РЕЧ

Дана 21. новембра по старом, а 3. децембра по новом календару навршава се 150 година од рођења Слободана Јовановића, једног од највећих научника, писаца и јавних личности које је српски народ имао у првој половини XX века. Поводом те годишњице наша Академија донела је одлуку да приреди овај научни скуп, који је посвећен његовом бесмртном имену и великом делу.

Академија је и до сада посвећивала одговарајућу пажњу нашим великим људима и најугледнијим својим члановима, попут Јована Цвијића и Стојана Новаковића. Али према Слободану Јовановићу ова установа има и посебан дуг, јер се после Другог светског рата о њега тешко огрешила. Иако је у Академију примљен још 1905. године, а њен председник био од 1928. до 1931. године, он је 1945. за Академију престао да постоји. Тако већ у 52. књизи Годишњака Слободан Јовановић није ни поменут, као да никада није постојао. Па ни после његове смрти 12. децембра 1958. године, његово име се не наводи у пописима преминулих чланова. Тек у 77. књизи Годишњака, која је извештавала о раду Академије у 1970, а објављена је 1972. године, његово име први пут се појављује на списку преминулих чланова. Тако је Слободан Јовановић скоро седамнаест година у овој установи доживљавао *damnatio memorie*, осуду на заборав, која је својевремено практикована у древној Риму као брисање и свих анала који су се уредно водили.

У самој Академији постојала је и плоча с ликом Слободана Јовановића у барелефу, коју је израдио Ђорђе Јовановић. Она је, нажалост, уништена, али је сачувана њена фотографија.

То, међутим, није било све чему је Слободан Јовановић после Другог светског рата био изложен. Дана 15. јула 1946. године на суђењу Драгољубу Дражи Михаиловићу и још шеснаестирици оптужених, Слободан Јовановић је осуђен на казну лишења слободе с принудним радом у трајању од двадесет година, губитак политичких и појединих грађанских права у трајању од десет година, конфискацију целокупне имовине и на губитак држављанства. Нама једино остаје да се питамо каквом је то принудном раду старац од 77 година могао бити изложен. То је заправо био и кључни разлог због којег га је и Академија подвргла забораву.

Њој, међутим, није било неугодно да 11. новембра 1948. године акламацијом – јавним гласањем – прогласи Јосипа Броза Тита за свог почасног члана, а да Мошу Пијаде 14. новембра 1950. и Едварда Кардеља 17. децембра 1959. одмах изабере за редовне чланове без икаквог приправничког стажа.

Срећа је ипак била што је Слободан Јовановић остао у Лондону. Иначе је могао проћи као академик Милош Тривунац, који је новембра 1944. године без икаквог суђења убијен, а да никада није откривено где је покопан.

Није, међутим, само име Слободана Јовановића било прекривено велом заборава, већ је дуго времена било забрањено и издавање свих његових списа, о чему је водила рачуна ондашња идеолошка жандармерија, оличена у којекаквим идеолошким комисијама. Но, због недовољне

будности, и таквим жандармима понешто промакне. Године 1963. у издању Матице српске и Српске књижевне задруге објављено је капитално дело Српска књижевност у сто књига, у којем је једна књига садржавала књижевне радове Слободана Јовановића. То је био страشان преступ, па су приређивачи те књиге каштиговани. Када се, ипак, 1971. године појавило друго издање овог дела, књига Слободана Јовановића је хитно повучена из штампе, а већ отиснути табаци уништени.

Последњи чин ове посмртне страдије Слободана Јовановића одиграо се почетком фебруара 1985. године када је, под председништвом Слободана Милошевића, Градски комитет Савеза комуниста Београда оценио да би издавање сабраних дела Слободана Јовановића био неприхватљив чин, пошто се ради о „књигама председника бивше емигрантске владе и ратног злочинца чији је министар војске био Дража Михаиловић“. Тог тренутка Слободан Милошевић изгледа није знао, и у томе је можда прст судбине, да није само у сукобу са слободом већ и са човеком коме дугује своје јединствено име. А када је једном прогледао, не само оком него и духом, Слободан Милошевић је сигурно запазио да има многе имењаке, Слободане, и да то лепо име (Слободан односно Слободанка), које му је кум на крштењу дао, и други родитељи радо надевају својој деци. У том мноштву Слободана један је морао бити први, родоначелник тог расејаног семена слободе. Тај први имењак слободе био је Слободан Јовановић. Његов отац, Владимир Јовановић, као велики поклоник либерализма и најпознатијег либералног мислиоца деветнаестог века, Џона Стјуарта Мила (John Stuart Mill), желео је да и именима своје деце изрази свој либерални *credo*. И као што је Мил своје главно дело насловио О слободи, тако је и Владимир Јовановић свом сину дао име „Слободан“, а својој кћери „Правда“. Прво име се потом врло лепо запатило, док друго није, ваљда и због тога што у нашем народу правдољубивост нема онај жар који има слободољубивост.

Напоследку, како ће о многим видовима научног и књижевног дела Слободана Јовановића бити речи на овом симпозијуму, ја ћу само још нешто рећи о његовом језику. Читајући пажљиво Вође Француске револуције, у погледу књижевног језика његово најбоље дело, приметио сам једну необичност. Иако наводи многе француске револуционаре, он ниједног дословно не цитира него само парафразира његове речи. Закључио сам да је тако поступао у вери да би дослован превод с француског језика нарушио кохерентност његовог књижевног стила. А он је с Богданом Поповићем био творац чувеног београдског стила, којим су писали и многи сарадници Српског књижевног гласника.

Такође сам запазио да, иако је изврсно знао француски и немачки, а веома добро и енглески језик, Слободан Јовановић ни један свој рад није објавио у иностранству него искључиво на српском језику. За њега је језик био једино средство којим се може постати свестан своје индивидуалности. А човек само једном језику у потпуности припада, чак иако касније добро научи многе друге језике. Јер, сваки језик је особен узор мишљења, па оно што се промишља на једном језику, никада се не може на исти начин поновити на другом језику.

Уз то је Слободан Јовановић добро знао да је језик веома важно обележје националног идентитета, па да стога сви ми морамо говорити и писати нашим изворним језиком, који је очишћен од свих позајмица и туђица. Што је језик чистији, то је и природнији, баш као и језик Слободана Јовановића. И само таквим језиком један народ може достићи националну самосвест и остварити слободу, коју је својим именом оличавао и сам Слободан Јовановић.

Коста Чавошки

„ПАРЛАМЕНТАРНО ПРАВО“ СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА

ВЛАДАН ПЕТРОВ*

С а ж е т а к. – У овом раду, аутор износи неколико тврдњи у вези са статусом парламентарног права у нашој правној науци. Прва је да у Србији још увек не постоји прави уџбеник парламентарног права, који би свеобухватношћу садржине и одговарајућим методолошким приступом, поставио основ за научно проучавање ове дисциплине. Друго, иако се парламентарно право као предмет изучава на готово свим државним правним факултетима у Србији, оно није досегло статус релативно самосталне правне дисциплине попут парламентарног права у државама стабилних западно-европских демократија. Напослетку, „Парламентарна хроника“ часописа *Архив за њравне и друштвене науке*, која се највише везује за Слободана Јовановића, несумњиво је полазна тачка у стицању такве позиције парламентарног права. Разноврсна тематика, као и аналитичко-критички приступ позитивном праву и парламентарној пракси својствени Јовановићевој „Хроници“, чине ову вредном и незаобилазном грађом за савремено парламентарно право Републике Србије. Аутор закључује да би обнављање „Парламентарне хронике“, по узору на ону Слободана Јовановића, дало важан подстицај оживљавању парламентарног живота у Србији и јачању репрезентативне улоге Народне скупштине, која се данас недовољно испољава.

Кључне речи: парламентарно право, „Парламентарна хроника“, парламентарна пракса, Скупштина

1. ТРИ ЗНАЧЕЊА ИЗРАЗА „ПАРЛАМЕНТАРНО ПРАВО“

Израз „парламентарно право“ има више значења. У *џрвом значењу*, парламентарно право је „унутрашње право парламента“ или, како је писао Прело (*Marcel Prélot*), „скуп писаних и обичајних правила које чланови скупштина поштују у свом индивидуалном и колективном поступању“.¹ У овом значењу, *џарламентарно џраво* је творевина политичког представничког тела, *резултат џи* традиционалног начела *џарламентарне ауџономије* и израз права парламента на самоорганизовање, чије су границе утврђене уставом.

* Редовни професор Правног факултета Универзитета у Београду, судија Уставног суда Србије

¹ Вид. Владан Петров, *Парламентарно џраво*, Београд 2017, 10.

У другом значењу, парламентарно право је *јавна дисциплина* која је, према тесно повезана са уставним правом из којег потиче, стекла самостални статус у правној науци. То је, у ствари, „правна дисциплина чији је предмет проучавања (политички) парламент, тј. његови унутрашњи (већина – опозиција) и спољни односи (парламент – влада, парламент – шеф државе, парламент – уставни суд, парламент – јавно мњење итд)“.² У том смислу, парламентарно право се од краја XIX века проучава у државама Западне Европе, попут Италије, Француске, Немачке.³

Иако не захтева парламентаризам, прилике у овом систему власти, начелно, више погодују развоју парламентарног права од оних у председничком систему. Стога, не чуди да је једини период у Србији у ком је било предуслова за успостављање и развој парламентарног права као научне дисциплине онај од 1903. до 1914. године. Био је то период релативне стабилности парламентарног и политичког живота који је омогућио и дао подстицај за његову анализу, ако не баш за његово научно изучавање.⁴

У *шрећем значењу*, које је, у извесном смислу, најуже, „парламентарно право“ је *наслов уџбеника* или сличног педагошко-дидактичког штива, превасходно намењеног студентима. Тога нема у изузетно богатој библиографији Слободана Јовановића. Ако бисмо у нашој уставноправној литератури потражили једно комплетно парламентарно право, не бисмо га нашли и поред неколико књига које носе такав наслов.⁵ Дакле, не постоји књига која би својом свеобухватном структуром и садржином могла добити статус уџбеника којим се утемељује парламентарно право као релативно самостална правна дисциплина.

2. ТРИ ТВРДЊЕ О ПАРЛАМЕНТАРНОМ ПРАВУ УОПШТЕ И О „ПАРЛАМЕНТАРНОМ ПРАВУ“ СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА

Средиште нашег интересовања у овом реферату биће парламентарно право као научна дисциплина, пре свега, анализа доприноса Слободана Јовановића установљавању ове дисциплине у нас. *Prima facie*, рекло би се да је тај допринос знатан. Ипак, он је, без сумње, недовољан да би се Слободан Јовановић сматрао утемељивачем наше науке

² В. Петров, 12.

³ Први велики практикум парламентарног права написао је Томас Ерскин Меј (*Thomas Erskin May*) 1844. године, али се првим парламентарним правом у ком се теоријски и практично изучава парламентарно право сматра дело *Расправа о јолијичком, изборном и парламентарном праву* из 1893. (E. Pierre, „*Traité de droit politique, électoral et parlementaire*“).

⁴ Вид. Олга Поповић-Обрадовић, *Парламентаризам у Србији 1903–1914*, Београд 1998.

⁵ *Парламентарно право* Маријане Пајванчић из 2008, Владана Петрова из 2010. и Ирене Пејић из 2011. године су релевантне књиге, које методолошки различито приступају материји парламентарног права, али нису по свом садржинском захвату такве да могу појединачно или заједно добити статус пионирских уџбеника парламентарног права.

парламентарног права. На овој тврдњи заснива се *друџа хийоџеза* у овом реферату. Премда има несумњиво вредних покушаја у нашој науци, нарочито у последње две деценије, *џарламентарно џраво још увек није сџекло сџаџус релативно самостјалне џравне дисциџлине*. Под овим не подразумевамо наставу Парламентарног права, који је као изборни предмет установљен на четири наша државна правна факултета (Београд, Нови Сад, Ниш, Косовска Митровица), али и на појединим државним правним факултетима у региону (БиХ, Црна Гора, Хрватска). Грађа коју нам је оставио Слободан Јовановић, о којој ћемо сажето изложити нешто касније, свакако је почетна основа, узор или подстицај, путоказ који указује на то да пут утемељења парламентарног права захтева не само научну озбиљност и скрупулозност, теоријску поткованост и упоредни поглед, већ надасве практично искуство и специфично правничко резонување.

Трећа и џлавна хийоџеза у овом реферату џласи – научно џроучавање џарламентарноџ џрава мора џочиваџи на два велика сџуба. Први је џравно-доџмаџско џроучавање важећих џроџиса. То се првенствено односи на парламентарни пословник као основни извор парламентарног права. Да истакнемо на овом месту још и то да пословници највиших државних органа који су колегијална тела, попут парламента, владе, уставног суда и сл., имају далеко већи правни и правно-политички утицај на конкретно функционисање ових органа, па и читавог уставног система, него што би се то могло закључити на основу њихове правне природе и правне снаге, односно њиховог места у хијерархији правних аката.⁶

Друџи сџуб на ком мора џочиваџи изучавање џарламентарноџ џрава је анализа џарламентарне џправе. Чини се да је она у Србији од почетка 90-их година прошлог века, откако је успостављено вишестранање, оскудна и недовољно подстицајна за научну анализу. Штавише, питање је да ли се и може говорити о парламентарној пракси која претпоставља колико-толико устаљено или бар предвидиво, на уставу утемељено, поступање релевантних уставних чинилаца.

⁶ Пословници колегијалних државних органа су, по правилу, подзаконски правни акти који дефинишу унутрашњу организацију ових органа и њихове правне процедуре. Ипак, њихов значај је неспорно велики, јер су то правни акти који се непосредно примењују у свакодневном раду и одлучивању ових државних органа, а то производи одговарајуће правне и (или) политичке последице на живот дела или целог уставног система. Такође, значај ових правних аката расте са поднормираношћу закона који уређују организацију и рад ових органа. На пример, Пословник Уставног суда Србије садржи норме које, по својој природи, нису пословничког него законског карактера, али пошто оне нису нашле место тамо где је требало, у Закону о Уставном суду, оне знатно доприносе да један, у основи, интерни акт државног органа, добије значај „закона“. Кад говоримо о пословнику парламента, овај акт далеко превазилази значај интерног акта парламента, јер све више садржи одредбе које се, непосредно или посредно, односе и на друге највише државне органе (шефа државе, владу, министре итд.). Остаје, међутим, питање какво је правно дејство таквих пословничких одредаба, односно да ли оне могу правно да обавезују и друге државне органе или само парламент и његове чланове.

Ипак, нема сумње да је анализа рада Народне скупштине, као и њеног односа са другим највишим државним органима, нужна и корисна. Свакако да не треба потцењивати значај упоредно-правног и теоријско-правног приступа, али се њиме, у најбољем случају, даје само оквир.⁷ Речју, имамо „рам“, али немамо „слику“. Управо у томе огледа се објашњење наше прве тврдње – и поред једног броја књига које носе наслов *Парламентарно љраво* (аутори су професори Маријана Пајванчић, Ирена Пејић, Владан Петров), а изашле су у последњих десетак година, још увек недостаје уџбеник парламентарног права, дело које би бар формално означило почетак изучавања парламентарног права као научне дисциплине у Србији. То дело, ма колико елементарног, односно уџбеничког карактера, морало би садржати наведене две компоненте – правну анализу важећих прописа, односно правну анализу основних института позитивног парламентарног права и макар наговештај свеобухватне и темељне анализе парламентарне праксе од 90-их година прошлог века па наовамо.⁸

3. ТРИ „ИЗВОРА САЗНАЊА“ ПАРЛАМЕНТАРНОГ ПРАВА У ДЕЛУ СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА

Онај ко се одважи да крене путем правог научног утемељења парламентарног права и буде нашао довољно времена у овом невремену и интелектуалног мира у овом немиром испуњеном времену, мора поћи од „парламентарног права“ Слободана Јовановића. Садржину његовог „парламентарног права“ сазнајемо из три „извора“.

Први и свакако најважнији „извор“ је рубрика „Парламентарна хроника“ у часопису *Архив за љравне и друштвене науке*, коју је до Првог светског рата писао искључиво Слободан Јовановић, а после Рата и други аутори. Раније смо писали о „Парламентарној хроници“ наших великана – Слободана Јовановића, Ђорђа Тасића,

⁷ Теоријски и упоредно-правни приступ преовлађују у нашим уџбеницима парламентарног права, док се анализи самог парламентарног пословника и његовој примени у пракси не посвећује никаква или недовољна пажња.

⁸ Књига Маријане Пајванчић *Парламентарно љраво* је више појмовник парламентарног права. У њој се дефинишу и сажето објашњавају основни институти парламентарног права. Књига Ирене Пејић *Парламентарно љраво* је добра упоредна студија, али је у њој позитивно-правни метод присутан у траговима. Дакле, та књига није парламентарно право Републике Србије. Напослетку, наша књига би се могла пре назвати „Основима парламентарног права“, иако су поједини институти парламентарног права (мандат народног посланика, посланички имунитет, посланички инкомпатибилитет) анализирани и продубљено. Због тога што је књига изашла из штампе непосредно пре усвајања Пословника Народне скупштине из 2010, изостао је озбиљнији осврт на основни извор парламентарног права, а самим тим и анализа парламентарне праксе произишла из примене овог пословника. Наше *Парламентарно љраво* доживело је до данас три издања, али она нису претрпела промене у наведеном смислу.

Михаила Илића, Лаза М. Костића и Драгослава Јовановића.⁹ Повод је била 100-годишњица *Архива за њравне и друшћивене науке*, а овом приликом подсетили бисмо на изузетно вредан рад наше прерано преминуле професорке Олге Поповић Обрадовић под називом „Парламентарна хроника Слободана Јовановића – личност и дело“ из 1998. године.¹⁰ У њему је професорка Поповић Обрадовић, сведено и лепо, објаснила историјске прилике у Србији у доба оснивања *Архива*, указала на извесне мотиве који су Слободана Јовановића подстакли да постане први хроничар парламентарне праксе, навела како се „Хроника“ развијала од стручно утемељене и тематски врло разнородне пре Рата ка научно оријентисаној и тематски усредсређеној после Рата итд. Професорка Поповић Обрадовић на једном месту каже:

„Посао хроничара парламентарне праксе Слободан Јовановић је обављао с изванредном аналитичношћу и минуциозношћу у тумачењу писане норме, предано се бавећи чак и најситнијим детаљима, истовремено показујући сјајну ерудицију, која је посебно долазила до изражаја при упућивању на парламентарна начела и примере из стране парламентарне праксе. Са своје стране, српски парламентарци су читали Јовановићеву *Хронику*, исто као и његов уџбеник *Усћавно њраво*, и у дугим расправама о парламентарној форми и процедури често су, с мање или више разумевања, Јовановићевим мишљењем аргументовали сопствене ставове. У том смислу *Парламентарна хроника* је имала својеврсну просветитељску улогу у земљи без парламентарно-демократских традиција и неразвијене политичке културе“.¹¹

Не улазећи превише у поједине стручне појединости из области парламентарног права, на овом месту бисмо, ипак, истакли да релативно комплетно парламентарно право треба да садржи: 1) изворе парламентарног права, 2) институције парламентарног права (парламент, политичке странке и њихово парламентарно деловање), 3) структуру парламента (број чланова парламента, број домова парламента и односе између њих), 4) унутрашњу организацију и функционисање парламента (парламентарни одбори, парламентарне групе, заседања и седнице, парламентарни функционери), 5) правни положај парламентарараца (карактер парламентарног мандата, парламентарни имунитети и инкомпатибилитети, права и дужности парламентарараца), 6) функције парламента (законодавна, политичко-контролна итд.), 7) односе између егзекутиве и легислативе (распуштање парламента, суспензивни вето шефа државе).¹² Преглед

⁹ Владан Петров, „Парламентарни живот и парламентарно право“, *Архив за њравне и друшћивене науке*, св. 92, број 3-4, 2006, 1647-1666.

¹⁰ Олга Поповић Обрадовић, „*Парламентарна хроника* Слободана Јовановића“, Зборник радова са научног скупа „Слободан Јовановић – личност и дело“, САНУ, Београд 1998, 569-582.

¹¹ О. Поповић Обрадовић, 575.

¹² В. Петров, 12.

и покушај одговарајуће систематизације материје из „Парламентарне хронике“ показује да је Слободан Јовановић обухватио многа од горе наведених питања из области парламентарног права. Писао је, на особен начин, начелно и у појединостима, о опструкцији и средствима против ове појаве у парламенту, о дисциплинској одговорности посланика, интерпелацији, скупштинском праву анкете и контролној функцији скупштине, буџетском праву скупштине, улози председника скупштине, конституисању скупштине, посланичком имунитету, природи заклетве посланика итд. Свакако, било би претерано закључити да је обухватио и целокупно парламентарно право.

Што се тиче других извора сазнања „парламентарног права“ Слободана Јовановића, то су његова правна студија „О дводомном систему“, објављена у целини у „Политичким и правним расправама“, другој свесци, 1910. године,¹³ као и поједини текстови који се налазе расути по обимној литератури изашлој из пера овог великана. Ипак, о тим „изворима“ неће бити речи у овом реферату. Тиме не умањујемо значај, а камоли вредност ових текстова, поготово сјајне студије о дводомном систему, али анализа парламентарне праксе какву је давао Јовановић у „Хроници“ је нешто што је и данас неопходно и што нам недостаје. Та „празнина“ у обновљеној „Парламентарној хроници“ морала би бити попуњена у подухвату научног конституисања парламентарног права. Чини се да би, бар у једном делу, то имало и повратни утицај на сам парламентарни живот у Србији, као и на оживљавање улоге Народне скупштине као централне институције представничке демократије.

4. „ПАРЛАМЕНТАРНА ХРОНИКА“ СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА

Као што смо на почетку истакли, парламентаризам подстиче развој парламентарног права. Тако је и млади парламентаризам у Краљевини Србији према Уставу из 1903. допринео концентрацији пажње на рад и функционисање Скупштине тог доба. Отуда није било необично што је оснивањем часописа *Архив за њравне и друшћивене науке*, Правног факултета у Београду, редовна рубрика овог часописа, поред „Судске“ и „Административне хронике“, постала „Парламентарна хроника“. „Парламентарна хроника“ се први пут појавила у књизи II *Архива* за 1906. и у њој је Слободан Јовановић анализирао нека питања која су се поставила у редовном скупштинском сазиву 1906. године. Две године касније, „Хроника“ почиње да излази редовно. До почетка Првог светског рата и престанка објављивања *Архива*, „Парламентарну хронику“ писао је искључиво Слободан Јовановић. По одабиру питања, њиховој садржинској

¹³ Слободан Јовановић, „О дводомном систему“, *Политичке и њравне расправе*, друга свеска, Београд 1910.

разноврсности, али и расутости, материји коју је захватио и прагматском приступу с израженим елементима научности, „Парламентарна хроника“ је била Јовановићево „парламентарно право“, пробрано и сакупљено из скупштинског живота. Спорови који су настајали у том скупштинском животу, празнине и недостаци правне регулативе која се примењује у раду Скупштине, као и настанак парламентарне праксе, обичаја и конвенција, били су у средишту пажње Слободана Јовановића. То потврђују и речи којима је отворио „Парламентарну хронику“ крајем 1906. године. „У овој хроници говориће се, на првом месту, о томе како наш Парламент тумачи поједине прописе Устава и органских закона (...) Сви спорови који се буду водили у Парламенту о смислу тих уставно-правних прописа изложиће се у кратко; по потреби, даће се и критика оног решења на коме се Парламент буде зауставио. Затим ће се обраћати пажња на све празнине и недостатке нашег уставно-правног законодавства који се у самој парламентарној пракси буду обелоданили (...) Најзад, пратиће се стварање парламентарних обичаја и конвенција, које се у земљама с утврђеним представничким режимом неизбежно јављају као једна врста неписаног парламентарног права. Могући сукоби између тог неписаног парламентарног права и оног писаног биће бележени, заједно са свима менама у тумачењу писаног права које би услед тога могле наступити.“¹⁴

Много простора би одузело набрајање и макар најкраће осветљавање свих оних питања парламентарног права која је у својим хроникама Слободан Јовановић анализирао. Пошто смо указали на то шта једно релативно комплетно парламентарно право треба да садржи, показаћемо да је Слободан Јовановић дотакао практично све. Појединим питањима приступао је врло детаљно и минуциозно, а појединим тек узгред, како су се и појављивала у парламентарној пракси. *Прво*, Јовановић је анализирао не само изворе парламентарног права у ужем смислу, попут Устава и скупштинског пословника, него и бројне законе, попут закона о буџету, изборне законе, закон о министарској одговорности, потом акте Скупштине, попут скупштинских резолуција, скупштинских разрешница итд. Самом почетном тврдњом да ће пратити настанак парламентарних обичаја и конвенција, *он је прихватио савремено схватање извора парламентарног права које обухвата поред писаних и неписаних изворе, дајући им специфичан статус и значај.*

Друго, бавећи се различитим питањима која се тичу организације и функционисања парламента, он је дао једну, релативно верну слику тадашње парламента. У тој слици, индивидуални посланици, њихово поступање, грешке, (не)знање, различита и супротстављена тумачења прописа, били су још увек кључни чиниоци функционисања Скупштине. Иако су постојале и вршиле своје функције, утицај политичких странака које „укидају“ посланика као народног представника и појединца, није

¹⁴ Архив за правне и друштвене науке, књига II, број 3, 1906, 256.

још увек био у тој мери присутан као у савременом парламентарном праву. Отуда је сасвим природно да Јовановић спомиње имена народних посланика и анализира њихове ставове и поступке, али не и политичке странке и страначку организацију у парламенту. Тадашње парламентарно право почивало је на народном представнику и његовим индивидуалним правима и обавезама.

Треће, једно од теоријски и практично најважнијих питања уставној права и парламентарној права – структура парламената, није било предмет највеће Слободана Јовановића у Хроници. Готово вечита дилема о једном или два дома није могла ни бити у средишту пажње с обзиром на то да се Јовановић бавио анализом позитивног права, а оно је према Уставу из 1903, као и према Видовданском из 1921, дало недвосмислену предност једнодомној скупштини. Када је 1931. донет Септембарски устав, Јовановић већ дуже време није писао „Хронику“, а и остали аутори су то чинили све ређе. Бројем посланика и величином народног представништва Јовановић се, такође, није бавио у „Парламентарној хроници“. Уосталом то питање никада, све до данашњих дана, није добило на већем значају, осим што је нешто више дошло до изражаја у вези са потребом да се некако спречи претварање модерног народног представништва у страначку делегатску скупштину.

Четврто, сасвим је логично да је у хроникама значајна највећа посвећивана унутрашњој организацији и функционисању парламената. Тако се Јовановић бавио: конституисањем Скупштине (када се решава о посланичким пуномоћствима – пре или после отварања седнице), седницама Скупштине и утврђивањем дневног реда скупштинских седница; двоструком улогом председника Скупштине као шефа скупштинске администрације, с једне, и представника Скупштине у спољним односима, с друге стране; оставком председника Скупштине; питањем дисконтинуитета сазива; парламентарном опструкцијом у више наврата итд. Иако су поједине институције еволуирале, нека запажања и оцене које су тада дате, својом тачношћу и лепотом израза, вреде и данас. Ево како на једном месту Слободан Јовановић објашњава шта је парламентарна опструкција: „Опструкције има онда, кад се намерно развлачи скупштинска радња оним средствима која даје сам пословник, а у том циљу да се одгоди или сасвим спречи доношење једног решења. Код опструкције карактеристично је то, што она буквалном применом пословника ствара Скупштини чисто формалне тешкоће у њеном раду. Оно што је парничарска шикана код суда, то је исто и опструкција у парламенту. По свом крајњем циљу опструкција је нешто недопуштено. Њоме се иде на парализовање Скупштине, а нико не може имати права да Скупштину у њеном раду укочи итд.“¹⁵

Пето, у Хроници је анализирано многа питања која су, нејосредно или јосредно, била у вези са правним положајем посланика. О природи мандата посланика није писао,

¹⁵ Архив за правне и друштвене науке, књига II, број 5, 1906, 411-412.

јер у то време принцип слободног мандата посланика се није могао довести у питање за разлику од садашњег времена када је слободни мандат готово сасвим „потиснут“ свеприсутношћу и преовлађујућим утицајем политичких странака на посланике као и на парламент у целини. Зато је Јовановић више пута писао о посланичком имунитету, поготово имунитету неповредивости посланика. Скупштина Краљевине Србије је мењала праксу кад је реч о укидању овог имунитета. Тако је од 1903. до 1906. године одбијала да изда посланике који се гоне за тзв. политичка кривична дела (изборне кривице, кривице према закону о штампи...), да би од 1906. стала на становиште да посланике треба издавати за сва кривична дела под условом да нису подметнута од стране власти или појединаца. Слободан Јовановић је бранио ово друго становиште: „Да је У. хтео да се за извесне т.зв. 'политичке' кривице посланици никако не издају, или да је хтео да се не издају за време сазива, он би то рекао. По тексту Устава, посланик одговара за своје обичне кривице као сваки други грађанин. Сва је разлика у томе што је узимање посланика на одговор скопчано с нарочитим формалностима: на име тражи се претходни пристанак Скупштине. Зашто се те формалности прописују? У правној теорији расправљено је да се оне прописују само стога да би Скупштина могла заштитити посланика од подметнутих кривица. Посланик се налази у већој опасности од тих кривица него обичан грађанин, јер својим радом пре може навући на себе Владина гоњења и партијске мржње. Према томе, и наша је Скупштина поступила правилно, кад је, после извесног лутања, одлучила да посланике издаје суду за све кривице сем оних о којима би сумњала да су подметнуте“.¹⁶ О неким другим елементима који данас чине правни положај посланика, као што је, на пример, парламентарни инкомпатибилитет, Јовановић није писао, јер је ово институт који је постао значајан знатно касније са еволуцијом начела поделе власти и начела забране сукоба интереса.¹⁷ Слободан Јовановић је анализирао и питања која се тичу изборних права, попут апсолутне и релативне посланичке неспособности.¹⁸ На једном месту, он објашњава која је основна посланичка дужност – присуствовање седницама. Иако се и данас ова дужност претпоставља, она се често занемарује и губи из вида.

Шесто, једна од чешиће обрађиваних тема у Парламентарној хроници биле су функције Скупштине, две основне – законодавна и контролна. У више наврата Јовановић се бавио интерпелацијом, буџетским правом Скупштине, правом скупштинске анкете итд., што су све класични инструменти парламентарне контроле над радом извршне власти. Такође, писао је, поред опструкције, и о законодавном поступку,

¹⁶ *Архив за правне и друштвене науке*, књига VII, број 1, 1909, 70.

¹⁷ О парламентарној накнади после Рата, писао је Михаило Илић. *Архив за правне и друштвене науке*, књига XXXIII (L), број 1-2, 1936.

¹⁸ *Архив за правне и друштвене науке*, књига XIX, број 1, 1921, 58-59.

о томе који законски предлог треба прогласити хитним, о амандманима на законски предлог и њиховом редоследу итд.

Коначно, било је речи и о односу између лејслайвие и ејзекујивие, и уојшће између Скујшћине и друјих највиших државних орјана, иако на друкчији начин нејо шћо је шћо данас, сходно шћадашњим јриликама. Од тада, неки односи су доживели знатне промене, а неки су престали да буду релевантни. Тако је Јовановић писао о правној одговорности министара – о томе зашто повреда скупштинске резолуције не повлачи за собом правну одговорност министара и владе; о праву чланова краљевског дома да опште са Скупштином итд.

Поред разноврсне шћемајике из обласћи јарламентјарној јрава и усћавној јрава, кључно обележје Јовановићеве Хронике била је нејосредна јовезаност јишћања са скујшћинском јраксом. Та питања „извирала“ су из парламентарног живота, она су анализирана конкретно и сажето, с позивом на теорију само кад је то нужно, тачније у мери у којој је то нужно. И поред *ad hoc* приступа, извесног утиска недовршености и несистематичности, „Парламентарна хроника“, поготово она пре Рата, која је комплетно Јовановићева, погађа суштину самог парламентарног права.

Премда јочива на одређеним начелима, од којих су нека усћавна (нјр. јогела власћи), а нека јарламентјарна (нјр. начело аутономије јарламентја), јарламентјарно јраво је мнојо више јракјична јрана, односно дисцијлина, као шћо је и јарламентјарни јословник више зайис јарламентјарне јраксе за разлику од усћава који је дело шћеорије, одређене јолијичке филозофије и идеолојије.

5. ПОВРАТАК „ПАРЛАМЕНТАРНЕ ХРОНИКЕ“ И МОДЕРНО ПАРЛАМЕНТАРНО ПРАВО

Савремени контекст у ком функционише парламент, односно европске интеграције и међународно-правно релевантни процеси, несумњиво битно одређују динамику и садржину парламентарног права у Србији и услове за његово научно изучавање. Од даље стабилизације политичког живота, која неће бити условљена искључиво убедљивом победом једне политичке опције на изборима нити усвајањем такозваних европских закона и других прописа без реалног утемељења у нашој друштвено-политичкој стварности, већ ће бити резултат демократске политичке и правне културе, зависиће и „употребљивост“ парламентарног права Слободана Јовановића. Хоће ли „парламентарна хроника“ остати правно-политичко сведочанство једног времена, правно-историјска вредност по себи, или ће постати идентитетски вредан састојак савременог парламентарног права Србије? Хоће ли парламентарно право постати научно аутономна дисциплина достојна да се донекле упореди са сличним дисциплинама у државама које више по навици него по објективној заслуги називамо стабилним

уставним демократијама, а које су макар по номинално усвојеним правно-цивилизацијским тековинама и вредностима далеко испред нас? Несумњиво важан корак јесте повратак „Парламентарне хронике“, која не треба нити може да буде реплика некадашње „Хронике“, али ће одражавати њену непромењену суштину, као и природу модерног парламентарног права.

Vladan Petrov

SLOBODAN JOVANOVIĆ'S "PARLIAMENTARY LAW"

S u m m a r y

In this paper, the author gives several statements about the status of parliamentary law in our legal science. The first statement is that there is no textbook on parliamentary law which could be considered as a basis for scientific study of this discipline. Secondly, although parliamentary law as a subject is studied at almost all state law faculties in Serbia, it has not attained the status of relatively autonomous legal discipline such as parliamentary law in the states of stable Western European democracies. Finally, "Parliamentary Chronicle" of the journal "Archives of Legal and Social Sciences", which is most concerned with Slobodan Jovanović, is undoubtedly the starting point in acquiring such a position of parliamentary law. A variety of topics, analytical-critical approach to the positive law and to the parliamentary practice with the adequate level of professional and scientific grounding gives a valuable and an indispensable material for modern parliamentary law of the Republic of Serbia. The author concludes that the renewal of "Parliamentary Chronicle", modeled on that of Slobodan Jovanović, would give a strong incentive to revive the parliamentary life in Serbia and the representative role of the National Assembly.

Key words: parliamentary law, parliamentary chronicle, parliamentary practice, the assembly